

**ҚАЗІРГІ ОТАНДЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ДӘСТҮРЛІ
МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ
АСПЕКТІЛЕРІ**
ETHNOGRAPHIC ASPECTS OF TRADITIONAL MATERIAL
CULTURE IN THE MODERN DOMESTIC RESEARCH

Г.Ж.ПРИМКУЛОВА*

Түйіндеме

Этностың дәстүрлі заттай мәдениетін дәстүрлі және қазіргі заманғы түсініктері бойынша зерттеу отандық этнологияның өзекті мәселелерінің бірі. Қазақтың материалдық мәдениеті отандық этнография саласының негізгі бағыты болып келеді. Мақалада отандық ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектеріндегі қазақтың дәстүрлі материалдық мәдениетін ғылыми тұрғыда қарастыруға бағытталған этнографиялық жеке және ұжымдық жарияланымдары көрсетіледі. Сонымен қатар, қазақтың дәстүрлі материалдық мәдениетінің этнографиялық аспектілері сөз етіледі.

Түйін сөздер: Этнос, материалдық мәдениет, елді мекендер, тұрғын үй, дәстүрлі киім, ұлттық тағам жүйесі.

Summary

A comprehensive study of the material culture of any ethnic group in the traditional and the modern sense is one of the major problems of ethnography. The material culture of Kazakhs is one of the important directions of national Ethnography. This article discusses the ethnographic works of domestic scientists and researchers, aimed at studying the traditional material culture of Kazakhs. And also considered scientific research and collective works, dedicated to the ethnographic aspects of the traditional material culture of Kazakhs.

Keywords: Ethnicity, material culture, human settlements, housing, traditional clothing, traditional power supply system.

Әр халықтың өзіне тән, тарихи-әлеуметтік даму ерекшеліктері мен өмір-тіршілігіне, тұрмыс-салтына, дәстүрлеріне байланысты дүниетанымдық, материалдық, мәдени құндылықтары қалыптасады. Қазақтың этномәдени құндылықтарының бір саласы – материалдық мәдениет бөліктері: тұрғын үй, тағам және ыдыс жүйесі, киім мен әшекей бұйымдары. Халқымыздың тарихи-шаруашылық, тұрмыс-тіршілік болмысына байланысты: аңшылығы, саятшылығы,

* тарих ғылымдарының кандидаты, Тарих кафедрасының доценті, Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History, International K.A.Yassawi Kazakh-Turkish University, Turkistan-Kazakhstan, E-mail: gauhar-0068@mail.ru

ағаш, тері, жүн өңдеуге қатысты қолөнері, зергерлік өнері т.б. саналуан өнерлері. Халқымыздың кәсібі мен тұрмыстық мәдениетін, материалдық құндылығын жан-жақты зерттеген: Ә.Марғұлан, К.Ақышев, Х.Арғынбаев, Т.Басенов, Б.Байжігітов, Ө.Жәнібеков, С.Қасиманов, Э.Масанов, т.б. еңбектерінде, ұлттық заттай мәдениет белгілерінің дамуы, тарихи, этнографиялық аспектілері, рухани-материалдық құндылық ретіндегі әлемдік мәдениет аясындағы алатын орны және тәлімдік маңызы бағаланған.

Материалдық мәдениеттің түсінігі негізінде үш өзара тұтастық мағыналардың жиынтығынан тұрады: а) кең мағынада – оны адам еңбегімен жасалған нақты қоғамның көп қызметті өзара байланысты материалдық-заттық нәрселерінің жиынтығы деп қарау; б) орта деңгей мағынасында – қоғамның материалдық талаптарын қамтамасыз етуге бағытталған барлық материалдық заттар мен олармен байланысты дағдылар ретінде; в) дәстүрлі мағынада – этностың тікелей өмірін қамтамасыз етуге бағытталған мәдениеттің заттай көрініп тұрған формасы ретінде. Мұндай формаларға ұйымдасқан және өзара байланысты көріністерге елді мекендер, тұрғын үйлер кешені, олардың қажетті қосымша бөліктері ретінде киім мен тамақ жүйесі жатады [1, 5-6].

Материалдық мәдениет қай халықтың болмасын саналы өмір болмысы. Қазақтардың дәстүрлі материалдық мәдениеті көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтына байланысты дәстүрлі ерекшеліктерді сақтап, халқымыздың қайталанбас болмыс-бітімін, ой-дүниетанымын білдіреді. Материалдық мәдениеттің дамуында, халқымыздың бай тарихи дәстүрі мен жергілікті салт-дәстүрі, эстетикалық талғамы мен әсемдік ерекшеліктері бой көрсетеді. Материалдық мәдениеттің қалыптасуы қоғамымыздың әлеуметтік-экономикалық жай-күйімен де байланысты.

Қазіргі таңда материалдық мәдениеттің маңызды аспектілеріне бірнеше тарихи-этнографиялық облыстар шеңберінде нақтылы этностың материалдық мәдениетіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау ғана емес, сонымен қатар олардың этникалық дәстүріне байланысты зерттеліп отырған отбасылардың материалдық-қаржылық мүмкіндігіне, отбасылық, жыныстық және жас ерекшеліктерінің ұқсастықтарына, айырмашылықтарына, діни наным-сеніміне және әдет-ғұрыптарға т.б. тәуелділігін анықтау да жатады. Саналған факторлардың әрқайсысы дәстүрлі-тұрмыстық мәдениеттің бөліктерінің сақталуына, өзгеруіне немесе ауысуына

жекелей, немесе жинақты мағынада шешуші ықпал ете алады.

Н.Сәбитовтің [2], Е.А.Масановтың [3], И.В.Захарованың [4], Х.Арғынбаев пен Н.Әлімбаевтың [5] және т.б. жарық көрген этнографиялық еңбектерінде 1950 жылдардың ортасына дейінгі жарияланған қазақ халқының материалдық мәдениетінің дамуы айқын көрініс тапқан этнографиялық зерттеулер жан-жақты қарастырылып, зерттелген.

Қазақ халқының материалдық мәдениетін ғылыми дәрежеде зерттеуге көрнекті этнограф, фольклорист Н.С.Сәбитов көп үлесін қосты. 1950-шы жылдары Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңірлерінде жиналған көлемді экспедициялық материалдар негізінде қазақ колхозшыларының материалдық мәдениеті мен қоғамдық өміріне, отбасылық тұрмысына қатысты мақалалары жарық көрді [6].

ҚР ҰҒА Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ұйымдастыруымен 1947 жылы Ресей ғалымы Н.Н.Чебоксаров бастаған КСРО ҒА Этнография институтының ғалымдарының қатысуымен кешенді антропологиялық-этнографиялық экспедициясы жүрді. Зерттеу барысында қазақтардың материалдық және рухани мәдениетіне көңіл бөлініп, халықтың қоғамдық өмірі мен отбасы тұрмысындағы ерекшеліктері қарастырылды [7]. Осы кезеңде Қазақстанда тағы да бірлескен ғылыми экспедициялар ұйымдастырылды. Белгілі ресей этнографтары А.О.Корбе, Е.И.Махова 1950-1953 жж. аралығында зерттеу тақырыптары бойынша арнайы этнографиялық бағдарламалар мен нұсқауларды қолдана отырып, ауыл қазақтарының мәдениеті мен тұрмысы туралы, қазақ этносының дәстүрлі этнографиясына да қатысты бай материал жинақтады [8].

Қазақ халқының материалдық мәдениетінің түрлі мәселелерін зерттеуге ҚазССР Ғылым Академиясының Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының этнографтары Ғ.Н.Уәлиханов, И.В.Захарова, В.В.Востров, Р.Д.Ходжаева, Х.А.Қауанова т.б. ғалымдар қомақты үлесін қосты.

1950-ші жылдары жарияланған алғашқы арнайы еңбектердің бірі И.В.Захарованың мазмұнды мақаласы болып саналады [9]. Ондағы бай экспедиция материалдарының өзге де дерек көздерімен ұштастырылуы негізінде Алматы және Жамбыл облыстарының колхозшы қазақтарының материалдық мәдениетінің басты аспектілері қозғалған. Ауылдық елді мекендерді зерттеу нәтижесінде автор кеңес дәуіріндегі, соның ішінде соғыстан кейінгі уақытта болған өзгерістерді жан-жақты

қарастырған. Біз бұған үйлердің сыртқы көріністеріндегі, дәстүрлі жоспарларындағы, құрылыс техникасындағы өзгерістерді жатқызамыз. Колхозшы қазақтардың тағамға қарағанда, киімдерінің ұлттық қалыптан қалалық түрге өзгеріп бара жатқаны, ал тұрғын үйде қолдан жасалған заттарды сатып алынған өндірістік өнімдер ығыстырып бара жатқандығы дұрыс көрсетілген.

1960 жылдардан бастап әлем халықтары арасында өзінің өткен тарихын, әдет-ғұрпы мен салт дәстүрін, материалдық мәдениетіне жаңғырту үрдісіне бет бұру байқалды. Мұндай шаралар қазақ халқының ежелгі мәдениеті, дүниетанымы, материалдық мәдениеті қандай дәрежеде екендігін зерттеуде де бірқатар этнографтар болды. Олардың қатарында Х.Арғынбаев, М.Мұқанов, олардан бұрынырақ зерттеу жұмысын тікелей археологиялық және этнографиялық сипатта жүргізген академик Ә.Марғұлан, Мәселен, А.Х.Марғұланның «Казахская юрта и ее убранство» деп аталатын еңбегінде киіз үйдің сүйегінің барлық атаулары мен оның жасау-жабдығына түгелдей тоқталған.

1961 жылы қазақтардың отырықшы тұрғын үйлерінің даму тарихы туралы В.В.Востровтың зерттеулері жалғасын тапты. Ғалым жеткілікті кәсіби дәрежеде XIX ғасырдан бастап XX ғасырдың 50-ші жылдарына дейінгі отырықшы қазақтардың тұрғын үй түрлерінің қалыптасу үрдісін қарастырды. Ол тұрғын үйлер дамуының негізгі кезеңдерін анықтап, қазақтардың көшпеліліктен отырықшылыққа ауысуына байланысты өмірі мен тұрмысындағы өзгерістерді, өзге халықтардың қазақтардың тұрғын үйінің дамуы мен жетілуіне тигізген ықпалын көрсетті.

Зерттеу мәселемізге И.В.Захарова мен Р.Д.Ходжаеваның 1964 жылы XIX-XX ғғ. басындағы қазақтардың ұлттық киіміне арналған зерттеулері маңызды орын алады. Көптеген тарихи-этнографиялық, мұрағаттық, мұражай және ел арасынан жинаған материалдар негізінде, авторлар ұлттық мәдениеттің жетекші формасы ретінде қазақтың дәстүрлі киімдерінің қалыптасуы мен негізгі аспектілеріне терең ғылыми талдаулар жасаған. Бұл еңбекте әйелдер және ерлердің киімі мен бас киімі, аяқ киімдері бойынша, ұлттық әшекейлері туралы мәліметтер, яғни ұлттық киімнің кешенді және жеке бөліктерінің ерекшеліктерін, сондай-ақ киімнің негізгі элементтерінің Қазақстанның түрлі аймақтарында, таралу дәрежесін көрсететін қажетті фотосуреттер мен кескіндеулер арқылы берілген. Авторлар одан кейінгі кезеңде қазақтардың ұлттық киімдерінің құрамдас

бөліктерін топтау және картографиялау бойынша жұмыстарын жалғастырды.

1967 жылы Алматы облысының Талдықорған ауданының Жетісу және КПСС-тің XXII съезі атындағы колхоздардың тұрғындарын стационарлы зерттеу негізінде жазылған "Культура и быт казахского колхозного аула" атты ұжымдық монография басылып шықты [10]. Зерттеуде ауыл өміріндегі елу жылда болған, соның ішінде материалдық мәдениет саласындағы: елді мекендері, тұрғын үйлері, киімдері мен әшекей бұйымдары, тағамдары мен жиһаздарындағы терең өзгерістер тұжырымдалған.

Сондай-ақ, Кеңес билігі кезеңіндегі қазақ жұмысшылары мен шаруаларының материалдық мәдениетіндегі өзгерістер 1970 жылы В. В. Востров пен Х. А. Қауанованың бірігіп жазған монографиясынан көрініс тапты [11]. Бұл еңбекте жаңа, жалпы кеңестік және дәстүрлі мәдениет элементтерінің этникалық және әлеуметтік ортаға байланысты өзгеруі мен дамуын жан-жақты көрсетіп сипаттаған. 1989 жылы жарық көрген В. В. Востров пен И. В. Захарованың "Казахское народное жилище" деген кітабында [12] оңтүстік және оңтүстік-шығыс Қазақстан өңірі бойынша материалдар жеткілікті берілген. Аталған құнды монография ұзақ тарихи дәуір бойындағы қазақ тұрғын үйлерінің әр түрі бойынша қорытынды және түйінді зерттеу болып табылады. Әр түрлі дерек, құжат, экспедициялық мәліметтермен қоса, республика аймақтарындағы, соның ішінде оңтүстікте қысқы үйлердің тағы да басқа жергілікті нұсқадағы стационарлық тұрғын үйлердің барлық типтеріне талдау жасалған.

Сондай-ақ 70–80 жылдары қазақтың тұрмыс тіршілігінің жай-күйін этнографиялық тұрғыда сипаттаған қоғам қайраткері, әрі этнограф мәдениеттанушы ғалым Ө. Жәнібеков сынды тұлғалар болды. Бұл атақты ғалымдардың дәстүрлі мәдениеттің жан-жақтылығы жөніндегі еңбектері ең шоқтығы биік еңбектер қатарынан саналады. Бұл еңбектерде киіз үй заттық мәдениет тұрғысынан қарастырылған. Ө. Жәнібековтің киіз үй мен жалпы тұрғын үйлерге қатысты, сонымен бірге олардың ішкі жасау-жабдықтарына тоқталып өткен көлемді еңбектері тарихшы этнографтар және мәдениеттанушылар үшін бірден бір құнды еңбек. Ол «Жолайрықта», «Уақыт керуені» деп аталтын еңбектер.

М. Мұқановтың 1981 жылы шыққан «Казахская юрта» деп аталатын еңбегінде киіз үйдің қаңқасы, оның атаулары, құрылуы, барлық жасау жабдығы, оның ішкі интерьері, сондай-ақ ішкі

интерьеріндегі киіз, тоқыма, кестелеу өнерінің туындылары мен ағаш және теріден жасалған бұйымдардың бәріне жан-жақты тоқатылып, бүгінде киіз үйдің сувенир ретінде де үлкен сұранысқа ие болып отырғандығын, сонымен бірге киіз үйдің бастауын, яғни шығу тегін де жан жақты сөз өткен. Ең бастысы – зерттеу еңбегінің соңында киіз үйдің қаңқасы мен жасау-жабдығына қатысты анықтамалық сөздіктерге түсініктеме беріп кеткен өте құнды еңбек.

Материалдық мәдениет түрлерінің қалыптасуы, олардың тарихи дамуы туралы тарихи және палеоэтнологиялық тұрғыда жазылған еңбектер де оқулық мазмұнын аша түседі. Х. Арғынбаевтың «Қазақ халқының қолөнері» деп аталатын еңбегінде киіз үйдің сүйегі, оның жасау жабдығы мен түрлеріне тоқтала отырып, ағаш ұқсату, темір, тері ұқсату мен сүйек және мүйіз ұқсатудың қыр сыры мен технологиясына, сондай ақ олардан өңделген қолөнер бұйымдарының әрқайсысына тоқталып өткен.

ҚР ҒА Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты этнология бөлімінің «Казахи: Историко-этнографическое исследование» (1995) атты жарық көрген ұжымдық монографиясында қазақ халқының материалдық мәдениетінің дәстүрлі аспектілері жан-жақты қамтылған. Мысалы, көрнекті ғалымдар М. С. Мұқанов, И. В. Захарова, Р. Д. Ходжаевалардың тікелей қатысуымен материалдық мәдениеттің негізгі элементтері, яғни көшпелі және отырықшы тұрғындардың елді мекендері мен тұрғын үйлері; киімі мен зергерлік бұйымдары; тағамы мен ыдыс-аяқтары зерттелген [13]. Көптеген материалдар мен деректердің қамтылуы негізінде, оның ішінде: революцияға дейінгі авторлардың еңбектері, мұрағат, мұражай және ел арасынан жиналған этнографиялық материалдар, зерттеудің құндылығын арттыра түседі.

Бұл еңбектерге қазақ этнографы С. Е. Әжіғалидің ғылыми ізденістері жақын. Ол өзінің зерттеулерін Қазақстанда алғашқылардың бірі болып археология, этнология, өзге де ғылымдар тоғысында жүргізіп келеді. Және бұл ең алдыңғы кезекте Оңтүстік Қазақстан қазақтарының малшы-егінші отырықшы қоныстарына қатысты. Қыстақтар, автордың пайымдауынша, аталған аймақ қазақтарының елді мекендерінің дәстүрлі жүйесінің негізін құраған. Сондай-ақ ол тұрғын үйлердің негізгі типтерін (уақытша және стационарлық), олардың функционалдық нұсқаларын т.б. көрсетеді [14].

Қазақстанның әр түрлі өңіріндегі, соның ішінде Оңтүстік Қазақстан, Сырдария және Жетісудағы қазақ халқының материалдық

мәдениетін, оның ішінде темірден көркемдеп жасаған бұйымдарды жан-жақты зерттеген ғалымдардың бірі Ш. Ж. Тохтабаева [15]. Бұл зерттеулердің құндылығы болып қазақ халқының көркем дәстүріндегі темір пластикадан жасалған бұйымдарын түркі, монғол және басқа шығыс халықтардың көркем өнерімен тығыз байланыстырып қарағандығы саналады. Автор сонымен қатар, қазақ халқының зергерлік бұйымдарын жасауда семантикалық және діни магиямен байланысты екендігіне терең талдау жасаған.

Отандық этнографтар арасынан Н. Ж. Шаханованың еңбектерін ерекше атап өтуге болады. Бастапқы кезде ғалым қазақтардың дәстүрлі тағамдар жүйесінің әр қырын зерттеуге үлкен үлес қосса, кейін келе ғылыми-зерттеу аясы кеңейе түседі. Оның қазақтардың дәстүрлі мәдениетінің этнографиялық аспектілерін зерттеуге арналған кейінгі монографиясында киіз үй, тағам, киім т.б. материалдық мәдениеттің негізгі бөліктеріне жан-жақты семантикалық талдау жасалады [16]. Алғаш рет олардың әдет-ғұрыптық функцияларды атқаратындығына назар аударылды. Ғалым пайдаға асатын заттардың, әдет-ғұрыптық әрекеттердің және белгілі бір функциялардың символикалық мазмұнына көп көңіл бөлген және ең құндысы – қазақ және өзге де түрік этностарының материалдық-рухани мәдениетін қамтитын жалпытүріктік "құт" категориясы арқылы талдау жасаған.

Мекен-тұрақтар мен жылжымалы үйлер жүйесін түрлі қырынан Н. Әлімбаев, М. С. Мұқанов және Х. Арғынбаевтың қазақтардың өмір сүруін қамтамасыз ететін дәстүрлі мәдениетін теориялық және нақты тарихи-этнографиялық зерттеуге арналған ұжымдық монографиясы зерделейді [17]. Олар тіршілікті қамтамасыз ету механизмін көшпелі этникалық, экологиялық жүйенің неғұрлым үйлесімді, материалдандырылған, технологиялық құрылымы ретінде терең де жүйелі түрде қарастырады. Елді мекендердің дәстүрлі жүйесі түрлі мақсаттағы жылжымалы және тұрақты тұрғын үйлерге, әртүрлі нысандағы шаруашылық құрылыстарға т.б. объектілерге қатысты зерделенеді. Қазақтардың елді мекендерінің дәстүрлі жүйесін архитектуралық-жоспарлық және құрылымдық сипаттауы бүкіл Қазақстан шеңберінде зерттелген.

Д. Қатранның қазақтардың дәстүрлі тағамының түрлі аспектілерінің, олардың тіршілігін қамтамасыз ету мәдениеті туралы «Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті (тарихи-этнологиялық зерттеу)» құнды еңбек болып табылады [18]. Алғашында отандастарымызды моңғол диаспорасы ретінде, ал қазір жалпы

республика қазақтары бойынша он жылдам астам осы мәселемен айналысқан автордың еңбегі жүйелілігімен және теориялық дайындылығымен ерекшеленеді. Ол мұрағат құжаттарының, Монғолияда, республиканың түрлі облыстарында, соның ішінде оңтүстік облыстар да өзі жасаған экспедициясының, барған сапарларының жазба деректерін көптеп тарту негізінде жазылған. Өзара байланысты үш тарауда дәстүрлі тағамдардың (ет-сүт-өсімдік) орны, отбасылық қонақ және көпшілікке арналатын тағамдардың түрлері, сондай-ақ оларға қатысты атқарылатын әдет-ғұрыптар жан-жақты зерделенеді.

Сондай-ақ, қазақтардың шаруашылық өмірі мен қызметінің түрлі саласындағы ұлттық дәстүр мен әдет-ғұрыптарға көңіл бөлу мақсатында 2001 ж. С. Е. Әжіғалидің редакциясымен басылған ҚР ҒА Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының этнология бөлімінің ғалымдары дайындаған «Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткені мен бүгіні» академиялық жинақ назар аудартады [19]. Бес бөлімнен тұратын жинақ материалдары нақты экспедициялық зерттеулерге негізделіп, 1998 жылдың жазы мен күзіндегі Қазақстанның 14 облысындағы қазақ халқын жан-жақты этномәдени зерттеу мәліметтерінен құралған. Оның ішінде, әсіресе маңыздысы – біз көтеріп отырған мәселенің аймақтық ерекшеліктерін және шаруашылық пен тұрмыстағы әдет-ғұрыптарын көрсететін жинақтың екінші және үшінші бөлімдері. Оларға Ү. Қыдыралиннің Маңғыстау қазақтарының тұрмысын, А. Ү. Тоқтабаев пен Ж. М. Сейтқұлованың қазақтардағы малдың негізгі түрлерін, С. К. Сағынаева мен А. А. Қоспанованың қазақ қоғамындағы қонақжайлылық институты негізінде, Д.Қатранның қазақ этносының дәстүрлі тағамы бойынша әр түрлі этнографиялық мәліметтерін жатқызуға болады.

Қазақтың дәстүрлі материалдық мәдениетін зерттеу ХХ ғ. 90-шы жылдарында ерекше қарқын алды. Бұл бағытқа С. Ж. Жолдасбаевтың археология, тарих және палеоэтнографияны түйістірген ғылыми ізденістерін жатқызуға болады. С. Ж. Жолдасбаевтың бұл еңбектерінде XVI-XVIII ғасырлардағы Сырдарияның ортаңғы ағысы, Қаратаудың солтүстік жоталары, Оңтүстік Қазақстанның өзге де жерлеріндегі қазақтардың тұрғын үйлері жан-жақты зерттелді. Бұл аталған мәселені зерттеуде ортағасырлық шығыс, XVIII-XIX ғасырлардағы орыс және қазақтың халық ауыз әдебиеті (эпостар, поэмалар, өлендер т.б.)

деректері пайдаланылған. Ол көрсетілген кезеңдегі отырықшы мекендерді егжей-тегжейлі зерттеп, олардың тарихи-топографиялық сипаттамасын береді және 1960-шы жылдардағы археологиялық еңбектерді баяндайды. Сонымен бірге, мекен-жайлардың құрылысын, бөлмелердің ішкі жабдықталуын және шаруашылық қора-қопсыларды, ыдыс-аяқ пен керамиканы, сондай-ақ, киім-кешек пен ою-өрнектерді археологиялық-этнографиялық түрде сипаттап, жіктеп өте тартымды дәрежеде берген. С. Жолдасбаев осындай жан-жақты зерттеуді 1990-шы жылдары Жетісуда жүргізді. Оған дәлел ретінде XV-XVIII ғасырлардағы қазақтардың мекен-жайлары мен қыстауларының даму тарихы турасында табысты қорғаған докторлық диссертациясын жатқызуға болады [20].

Археологиялық-тарихи және архитектуралық-өнертанушылық сипаттағы көптеген құнды мәліметтер Қазақстанның жекелеген аймақтарына арналған тарихи және мәдени ескерткіштер жинағында бар. Олар өз кезінде «Казпроектреставрация» республикалық институты қатысуымен және т.ғ.д., академик М. Х. Асылбеков, К. М. Байпақов, Б. Тұяқбаева т.б. басшылығымен Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты ғылыми қызметкерлерінің көп жылдық еңбегінің нәтижесінде дайындалған еді [21]. Бұл еңбектерде ежелден бастап XX ғасырдың 20-30-шы жылдарына дейінгі әрбір ауыл, қаладағы елді мекендердің пайда болу тарихын жан-жақты қамтып зерттелді. Әсіресе фотосуреттері, суреттері, сызбалары бар қыстаулар мен үйлер зерттеуге қызығушылық туғызады.

Халқымыздың ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан өте бай мәдениет және өнер туындылары көшпелі өмір салтына сай қалыптасты. Материалдық мәдениет қай халықтың болмасын саналы өмір болмысының мәйегі, сан ғасырлық нәтижесі. Көшпелі өркениеттің өркен жайғанын білдіретін бірден-бір құбылыс. Қазақтардың материалдық мәдениеті көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтына байланысты дәстүрлі ерекшеліктерді сақтап қалды.

Осы орайда қазақ халқының материалдық мәдениеті де халқымыздың қайталанбас болмыс-бітімін, ой-дүниетанымын білдіреді. Материалдық мәдениеттің дамуында, халқымыздың бай тарихи дәстүрі мен жергілікті салт-дәстүрі, эстетикалық талғамы мен әсемдік ерекшеліктері бой көрсетеді. Қазақтардың материалдық

мәдениетінің қалыптасуы қоғамымыздың әлеуметтік-экономикалық жай-күйімен де байланысты. Халқымыздың аса бай тарихи және мәдени мұрасы, оның ою-өрнегі, озат ісмерлігі, қолтума өнерінің қайталанбас туындылары, киім-кешегі ұлттық мақтанышымызды білдіретін туындылар. Қазақ халқының материалдық мәдениетін зерттеу біз жоғарыда көрсеткен мәліметпен және хронологиялық шеңбермен ғана шектелмейді. Қазақ этнографиясының негізін қалаған ғалымдардың халқымыздың бай заттай құндылық мұрасы мәселесін зерттеуде көптеген ғылыми ізденістері терең және толық қарастыруға мүмкіндік береді. Оған қоса осы салада ұлттық этнографтар бастаған мектептің шәкірттері сол істі жалғастырып, қазіргі ғылымның дамуына өз үлесін қосып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Арутюнов С. А., Бентцин У., Вайнхольд Р. *Введение // Материальная культура: свод этнографических понятий и терминов. Вып. 3. – М., 1989. – С. 3–15.*
2. Сабитов Н. С. *Работа по изучению культуры и быта казахского аула (Обзор материалов этнографической экспедиций за 1946–1951 года) // Вестник Академии Наук КазССР. – 1952. – № 3. – С. 89-94.*
3. Масанов Э. А. *Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Алма-Ата: Наука, 1996. – 199 с.*
4. Захарова И. В. *Этнографическое изучение Казахстана за годы Советской власти // ИАН КазССР. Серия истории, экономики, философии и права. – 1959. – Вып. 3. – С. 77-93.*
5. Алимбаев Н., Аргынбаев Х. *Этнографическая проблематика в историографии конца 30–50-х гг. // Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960 гг.): Очерки становления и развития. – Алма-Ата, 1990. – С. 43-60.*
6. Сабитов Н. С. *Культура и быт казахского колхозного аула // Вестник Академии Наук КазССР. – 1950. – № 10. – С. 51-60.*
7. Чебоксаров Н. Н. *Комплексная антрополого-этнографическая экспедиция в Казахстане // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. – 1949. – Т. 6. – С. 9-19.*
8. Корбе О. А., Махова Е. И. *Экспедиции в Казахстан // КСИЭ АН СССР. – 1952. – Т. 14. – С. 39-52.*
9. Захарова И. В. *Материальная культура казахов-колхозников Юго-Восточного Казахстана (по материалам Алма-Атинской и Джамбульской областей) // Труды ИИАЭ АН КазССР. – Т. 3. Алма-Ата, 1956. – С. 105-189.*
10. *Культура и быт казахского аула. – Алма-Ата: Наука, 1967. – 304 с.*
11. Востров В. В., Кауанова Х. А. *Материальная культура казахского народа на современном этапе. Алма-Ата: Наука, 1972. – 272 с.*
12. Востров В. В., Захарова И. В. *Казахское народное жилище. Алма-Ата: Наука, 1989. – 181 с.*

Г.Ж.Примкулова. Қазіргі отандық зерттеулердегі дәстүрлі материалдық...

13. *Казахи*. Историко-этнографическое исследование. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 352 с.
14. Аджигалиев С. И. *Культурно-исторические инновации в традиционной системе скотоводческого поселения казахов середины XIX в.* (к вопросу о генезисе стационарных кыстау // Культура кочевников на рубеже века (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации: Материалы международной конференции. – Алматы, 1997. – С. 133-152.
15. Тохтабаева Ш. Ж. *Казахские женские ювелирные украшения: Альбом*. – Алма-Ата: Өнер, 1985. – 226 с.
16. Шаханова Н. Ж. *Мир традиционной культуры казахов* (этнографические очерки). – Алматы: Қазақстан, 1998. – 184 с.
17. Алимбай Н., Муканов М. С., Аргынбаев Х. *Традиционная культура жизнеобеспечения казахов*. Очерки теории и истории. – Алматы: Ғылым, 1998. – 234 с.
18. Қатран Д. *Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті* (тарихи-этнологиялық зерттеу). – Алматы: КазМЭРЗИ, 2002. – 208 с.
19. *Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткені мен бүгіні*. Мақалалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 428 б.
20. Жолдасбаев С. Ж. *Жетісу аймағындағы елді-мекендер мен тұрақ жайлардың даму тарихы мен олардың экономикалық тиімділігі (XVI-XVIII ғғ.)*: Тарих ғыл. докт. дисс. авторефераты. – Алматы, 1997. – 48 б.
21. *Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан*. – Т.1. Южно-Казахстанская область. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1994. – С. 367.